

PAPER DETAILS

TITLE: Yerelden Küresele: Arkaik İonia Kutsal Alanları ve Akdeniz Dünyası

AUTHORS: Kenan Eren

PAGES: 1-15

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3784116>

MASROP E-Dergi

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi

MASROP E-Dergi
Cilt 18.1
Nisan 2024

© MASROP E-Dergi, 2024

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi
MASROP E-Dergi
E-Journal Common Platform of Architects, Archaeologists, Art Historians and Conservator-Restorers

MASROP E Dergi Ulusal Hakemli bir elektronik dergidir
MASROP E Dergi is a National Refereed Journal

Türkçe olarak yılda 2 sayı (Nisan ve Kasım) yayınlanır
Published in Turkish annually in two issues (April and November)

Elektronik Site Sorumlusu / Web and Graphic Design
Selçuk Öztürk

E-Dergi Tasarım / E-Journal Design
Öğr. Gör. (MA) Ceren Baykan (TÜ); Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ)

Posta Adresi / Address
Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, I. Bina,
Kat 1, oda nu.: 106, Klasik Arkeoloji Laboratuvarı, Güllapoğlu Yerleşkesi
22030, Merkez / Edirne

Telefon / Phone
0-284-235 95 27 Dâhili: 1202

E-posta Adresi / E-mail
masrop.e.dergi@gmail.com

İnternet Adresi / Web Address
<http://www.masrop.org>
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/masrop>

ISSN: 1307-4008

Ön Kapak Tasarım
Ceren Baykan (TÜ)
Dergimizin bu sayısındaki Oğuş, B., “İkhnoarkeolojik Yaklaşımın Klasik Arkeolojide Kullanım Örnekleri”
makalesinin Resim 7 görseli kullanılarak tasarlanmıştır.

Cilt 18 Sayı 1 NİSAN 2024

Yayımlanan makalelerin yayın hakkı saklıdır. MASROP E-Dergi’de yer alan makaleler (tekil veya toplu şekilde) basılı olarak çoğaltılamaz veya yayımlandığı sitelerden indirilerek, ticari veya başka bir amaçla dijital platformlarda paylaşılamaz. **Yayın etiği açısından yazarların (indirdiği pdf dosyayı doğrudan yüklemesi değil),** personel sayfalarında ve *academia.edu / researchgate.net* gibi açık akademik veri tabanlarında **makalesinin yayımlandığı sayfanın uzantısını yüklenerek dosya ulaşımı vermesi uygundur.** Bilimsel yayınlarda kaynak gösterilerek alıntı halinde kısmi kullanımlar mümkün olmakla birlikte görsellerinin başka yayında kullanımı makale yazarının, görsel sahibinin özel iznine bağlıdır. Makalelerin yazın ve görsel içeriğinin etik ve yasal sorumluluğu yazar(lar)ına aittir. MASROP E-Dergi makalelerinin görselleri aksi belirtilmediği ve kaynak gösterilmediği sürece makalenin yazarına aittir.

© MASROP E-Dergi, 2024

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ) *Baş Editör*

Doç. Dr. Ergün Karaca (TÜ) *Editör*

Ceren Baykan (TÜ) *Yayın Editörü*

Uğur Alanyurt (MSGSÜ) *Yardımcı Yayın Editörü*

Onursal Yayın Kurulu / Honorary Editorial Board

Oktay Ekinci Onursal Başkan / *Honorary Chief Editor (Vefat 2013)*

Prof. Dr. Belkıs Dinçol (İÜ emekli)

Prof. Dr. Turan Efe (Şeyh Edebali Ü emekli)

Prof. Dr. Mehmet Özdoğan (İÜ emekli)

Prof. Dr. Nuran Şahin (Ege Ü emekli)

Prof. Dr. Elif Tül Tulunay (İÜ emekli)

Dr. Işık Şahin (TÜ emekli)

Dr. Aksel Tibet (İFEA İstanbul / Vefat 2019)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Atilla Batmaz (Ege Ü) - *Önasya Arkeolojisi Alan Editörü*

Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ) - *Antik Çağ Arkeolojisi Alan Editörü*

Prof. Dr. Ayla Sevim Erol (Ankara Ü) - *Antropoloji Alan Editörü*

Prof. Dr. Hasan Peker (İÜ) - *Hititoloji Alan Editörü*

Prof. Dr. Gülgün Yılmaz (TÜ) - *Sanat Tarihi Alan Editörü*

Doç. Dr. Aliye Erol (İÜ) - *Nüvizmatik Alan Editörü*

Doç. Dr. Ümit Güder (Charles Ü / Prag) - *Arkeometri Alan Editörü*

Doç. Dr. Nil Orbeyi (MSGSÜ) - *Mimarlık Alan Editörü*

Doç. Dr. Fatma Banu Uçar Çakan (İÜ) - *Koruma Onarım Alan Editörü*

Doç. Dr. Alper Yener Yavuz (Mehmet Akif Ersoy Ü) - *Paleoantropoloji Alan Editörü*

Mert Uğur Kara (TÜ) - *İngilizce Dil Editörü*

Sekreteryaya Kurulu / Secretariat Board

Didem Baş (TÜ), Coşkun Sivil (TÜ), Gamze Üsküplü Akgül (TÜ), Osman Vuruşkan (TÜ)

Dergimiz *Academic Search Complete*, *EBSCO*, *Academic Journal Index*, *WorldCat* ve *ASOS* gibi alan indekslerinde taranan “**Alan İndeksleri Tarafından Taranan Ulusal Hakemli Dergi**” konumundadır. Dergipark (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/masrop>) ile ana siteden (<http://masrop.org/>) eş zamanlı ve elektronik olarak yayımlanmaktadır.

Hakem Danışma Kurulu / Advisory Board

Unvan ve soyadı alfabetik / Title and surname alphabetic

Prof. Dr. Selim Ferruh Adalı (Ankara Sosyal Bilimler Ü) Prof. Dr. Sennur Akansel (TÜ)
Prof. Dr. Serdar Aybek (9 Eylül Ü) Prof. Dr. Atilla Batmaz (Ege Ü)
Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ) Prof. Dr. Yener Bektaş (Ahi Evran Ü)
Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın (İÜ) Prof. Dr. Demet Binan (MSGSÜ)
Prof. Dr. Başak Boz (TÜ) Prof. Dr. Özlem Çevik (TÜ)
Prof. Dr. Sedef Çokay Kepçe (İÜ) Prof. Dr. Arzu Demirel (Mehmet Akif Ersoy Ü)
Prof. Dr. Yeşim Doğan (Ankara Ü) Prof. Dr. Serra Durugönül (Mersin Ü)
Prof. Dr. Ayla Sevim Erol (Ankara Ü) Prof. Dr. Bekir Eskici (Ankara HBVÜ)
Prof. Dr. Timur Gültekin (Ankara Ü) Prof. Dr. Gül Gürtekin Demir (Ege Ü)
Prof. Dr. Gül Işın (Akdeniz Ü) Prof. Dr. Kaan İren (Muğla Sıtkı Koçman Ü)
Prof. Dr. Hatice Kalkan (Tekirdağ N. Kemal Ü) Prof. Dr. Semiha Kartal (TÜ)
Prof. Dr. Necmi Karul (İÜ) Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem (MSGSÜ)
Prof. Dr. Gülriz Kozbe (Batman Ü) Prof. Dr. Dinçer Savaş Lenger (Akdeniz Ü)
Prof. Dr. Sevgi Lökçe (Atılım Ü) Prof. Dr. M. Sacit Pekak (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Hüseyin Sami Öztürk (Marmara Ü) Prof. Dr. Hasan Peker (İÜ)
Prof. Dr. Gürcan Polat (Ege Ü) Prof. Dr. Nazire Papatya Seçkin (MSGSÜ)
Prof. Dr. Hamdi Şahin (İÜ) Prof. Dr. Murat Türkteki (Şeyh Edebali Ü)
Prof. Dr. Gülsün Umurtak (İÜ) Prof. Dr. Ahmet Yaraş (TÜ)
Prof. Dr. Gülgün Yılmaz (TÜ)

Doç. Dr. N. Çiçek Akçıl Harmankaya (İÜ) Doç. Dr. Çiler Altınbilek Algül (İÜ)
Doç. Dr. Ahmet İhsan Aytek (Mehmet Akif Ersoy Ü) Doç. Dr. Emma Louise Baysal (Ankara Ü)
Doç. Dr. Adnan Baysal (Ankara Ü) Doç. Dr. Mustafa Bilgin (Afyon Kocatepe Ü)
Doç. Dr. Emre Erdan (AMÜ) Doç. Dr. Cevdet Merih Ereğ (Ankara HBVÜ)
Doç. Dr. Kenan Eren (MSGSÜ) Doç. Dr. Melda Ermiş (İÜ)
Doç. Dr. Hüseyin Erpehlivan (Şeyh Edebali Ü) Doç. Dr. Aliye Erol (İÜ)
Doç. Dr. Lale Doğer (Ege Ü) Doç. Dr. Bülent Genç (Mardin Artuklu Ü)
Doç. Dr. Ümit Güder (Charles Ü / Prag) Doç. Dr. İlkan Hasdağlı (TÜ)
Doç. Dr. Gökhan Kağnıcı (Katip Çelebi Ü) Doç. Dr. Ergün Karaca
Doç. Dr. Erkan Konyar (İÜ) Doç. Dr. Hüseyin Köker (SDÜ)
Doç. Dr. Alptekin Oransay (Anadolu Ü) Doç. Dr. Nil Orbeyi (MSGSÜ)
Doç. Dr. Aşkın Özdzibay (İÜ) Doç. Dr. Müjde Peker (İÜ)
Doç. Dr. Deniz Sarı (Bilecik Şeyh Edebali Ü) Doç. Dr. Ayça Tiryaki (İÜ)
Doç. Dr. Özgür Turak (İÜ) Doç. Dr. Fatma Banu Uçar Çakan (İÜ)
Doç. Dr. Özgü Çömezoglu Uzbek (İÜ) Doç. Dr. Derya Yalçıklı (Çanakkale 18 Mart Ü)
Doç. Dr. Alper Yener Yavuz (Mehmet Akif Ersoy Ü) Doç. Dr. Nalan Damla Yılmaz Usta (SDÜ)
Doç. Dr. Aslıhan Yurtsever Beyazıt (İÜ) Doç. Dr. S. Melike Zeren Hasdağlı (TÜ)

Dr. Handegül Canlı (Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü) Dr. Baki Demirtaş (TÜ)
Dr. Öznur Gülhan (Ankara Ü) Dr. Burcu Kırmızı (Yıldız Teknik Ü)
Dr. Serdar Mayda (Ege Ü) Dr. Hüseyin Murat Özgen (MSGSÜ)
Dr. Feyzullah Şahin (İzmir Demokrasi Ü) Dr. Veysel Tolun (ÇOMÜ)
Dr. Fuat Yılmaz (TÜ)

Cilt 18 Sayı 1 Nisan 2024 Hakemleri

Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ) Prof. Dr. Gülgün Yılmaz (TÜ)
Doç. Dr. Aşkın Özdzibay (İÜ) Doç. Dr. Müjde Peker (İÜ)
Doç. Dr. S. Melike Zeren Hasdağlı (TÜ) Dr. Esin Benian (TÜ)
Dr. Baki Demirtaş (TÜ) Dr. Banu Gökem Erdoğan (TÜ)
Dr. Esen Kaya (Afyon Kocatepe Ü)

İçindekiler

MASROP E-Dergi Künye	ii
MASROP E-Dergi Yayın Kurulu / <i>Editorial Board</i>	iii
MASROP E-Dergi Hakem Danışma Kurulu / <i>Advisory Board</i>	iv
İçindekiler	v
Editörden	vi

Araştırma Makalesi

Kenan Eren	1-15
Yerelden Küresele: Arkaik İonia Kutsal Alanları ve Akdeniz Dünyası <i>From Local to Global: Archaic Ionian Sanctuaries and the Mediterranean World</i>	
Pınar Gök - Can Şakir Binan	16-47
Düz Atkılı Ahşap Köprüler Bağlamında Kula Deresi Köprüsü Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the Kula Stream Bridge in the Context of Wooden Beam Bridges</i>	
Bahar Oğuş	48-59
İkhnöarkeolojik Yaklaşımın Klasik Arkeolojide Kullanım Örnekleri <i>Instances of Employment of the Ichnoarchaeological Approach in Classical Archaeology</i>	

Editörden

Masrop E Dergi'nin Nisan 2024 sayımızda siz değerli okuyucularımızla üç araştırma makalemizi buluşturmaktayız. Bu sayımızın ilk makalesi “Yerelden Küresele: Arkaik İonia Kutsal Alanları ve Akdeniz Dünyası” başlıklıdır. Kenan Eren tarafından kaleme alınan makalede, Arkaik Dönem İonia Bölgesi'ndeki kent dışında bulunan bazı kutsal alanların mimari ve diğer arkeolojik buluntuların karşılaştırmalı incelenmesiyle özellikle deniz yolu ile kurulan ilişkilerin bu kutsal alanlara yansımaları ve alanı ziyaret edenlerin içinde bulunduğu ağların tanımlanmasının mümkün olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır.

Pınar Gök ve Can Şakir Binan tarafından kaleme alınan “Düz Atkılı Ahşap Köprüler Bağlamında Kula Deresi Köprüsü Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı ikinci makalemiz, İstanbul, Silivri ilçesi sınırları içerisindeki Kula Deresi üzerinde bulunan köprü hakkındadır. Düz atkılı ahşap bir köprü olarak 1915 yılında Silivri ile Çorlu yolu üzerinde askeri amaçlarla inşa edilen köprü hakkında, alanda yapılan inceleme, arşiv araştırması ve 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında inşa edilen benzer örneklerle birlikte ele alınış ve koruma yaklaşımı üzerine bir değerlendirme yazarlar tarafından yapılmıştır.

Bu sayımızın üçüncü ve son makalesi Bahar Oğuş tarafından yazılan “İkhnoarkeolojik Yaklaşımın Klasik Arkeolojide Kullanım Örnekleri” başlıklı makaledir. Makalede, Antik Çağ kazılarında bazen önemsenmeyen tuğla ve çatı kiremidi gibi pişmiş toprak mimari malzemelerin üzerindeki iz kalıntıları ele alınmaktadır. Yazar öncelikle ikhnoarkeoloji çalışmalarının kapsamı, başlangıcı ve gelişimi hakkında bilgi vermiş, Perge ve Aizonai kentlerinden hayvan ayak izlerini değerlendirmiştir.

Dergimizin Nisan 2024 sayısına katkı sağlayan başta her makalenin yazarına ve hakemlerimize teşekkür ederiz.

Edirne, Nisan 2024

Yerelden Küresele: Arkaik İonia Kutsal Alanları ve Akdeniz Dünyası

From Local to Global: Archaic Ionian Sanctuaries and the Mediterranean World

Kenan Eren*

Öz

Arkaik Dönem kutsal alanları ile ilgili çalışmalar uzun bir süredir polis bir mekân olarak ortaya çıkışı ile ilgili araştırmaların ayrılmaz bir parçasını oluştururlar. En erken dönemlerden itibaren olduğu varsayılan kent uzamı organizasyonunun doğal bir sonucu olarak konumlandırıldıkları düşünülen kutsal alanların, sıklıkla “kent içi” ve “kent dışı” kategorileri altında değerlendirildiğini görmek mümkündür. Ancak sınırları belirli ve bu sınırlar içerisinde kent uzamını inşa etmiş polis kavramı büyük ölçüde Klasik Dönem kentlerinden esinlenmiştir ve Arkaik Dönem Polisini belirli bir coğrafyada kendi uzamını inşa eden ve orada kimliğini sergileyen soyut bir otorite olarak tanımlamak fikrinin önemli sakıncalar barındırdığı görülmektedir. Bu bakış açısına karşılık, Arkaik Dönem ile ilgili güncel araştırmaların bu tip kontrol mekanizmalarını deşifre etmeye çalışmak yerine, toplum içerisindeki alternatif organizasyonlar ve alt gruplar arasındaki ilişkilerle ilgilendikleri görülebilir. Bu kapsam içerisinde toplulukların deniz yoluyla kurdukları ilişkilere yoğunlaşmak ve Akdeniz ölçeğinde MÖ 7. yüzyıldan itibaren kurulan ilişkileri bir çeşit küreselleşme modeli üzerinden yorumlamak, araştırmalara yepyeni perspektifler getirmiştir. Bu makale kapsamında, Arkaik Dönemde İonia Bölgesi’nde yer alan ve genellikle “kent dışı” kategorisinde tanımlanmış bir dizi kutsal alanın konumlarının, mimari kalıntılarının ve diğer arkeolojik buluntularının karşılaştırmalı incelenmesi vasıtasıyla, bölge için özel bir önem taşıdığı deniz yolları ile kurulan ilişkilerin bu alanlara yansımaları ve kutsal alan ziyaret edenlerin içinde bulunduğu ağların tanımlanması mümkün mü sorusuna cevap aranmıştır ve bu bağlamda Samos Heraion buluntularının özel bir önemi olduğu için daha detaylı olarak incelenmiştir. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak da kutsal alan materyal kültüründe görülen değişimler küreselleşme modelleri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Arkaik Dönem, Kutsal Alan, Akdeniz, İonia, Küreselleşme

Abstract

Archaic sanctuaries have long been an integral part of research about the emergence of the Polis. The sanctuaries, which are thought to have been positioned in relation with the organization of urban space, are assumed to have been formed from the earliest times of the cities. So, they are often evaluated under the categories of "urban" and "extra urban". However, this concept of the polis, which has definite boundaries and built the urban space within these boundaries, is largely inspired by the poleis of the Classical Period. Besides it is inconvenient to find Archaic Period Poleis as an intangible authority that built its own space in a certain geography and displayed its identity there. Contrary to this point of view, current research on the Archaic Period sanctuaries is often concerned with the relations between alternative organizations and subgroups in society, rather than trying to decipher such control

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, E-Posta: kenan.eren@msgsu.edu.tr; Orcid: 0000-0001-9225-9025. Bu makale, Trakya Üniversitesi’nin 40. yılı etkinlikleri kapsamında 16-18 Kasım 2022 tarihleri arasında Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından düzenlenen *Arkeolojide Eski Soru(n)lara Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu*’nda sunulmuş ancak yayınlanmamıştır.

mechanisms. In this context, focusing on the relations established on the Mediterranean scale since the 7th century BC through a kind of globalization model brought new perspectives to researchers. Within the scope of this article, through the comparative analysis of the locations, architectural remains and other archaeological finds of several so-called extra urban archaic sanctuaries in Ionia, it will be questioned the importance of sea routes and whether it is possible to define the networks in which the visitors of the sanctuary are in. In this context, Samos Heraion finds have been examined in more detail as they seem to have a special importance. As an extension of this idea, changes in the material culture of the sanctuary have been tried to be evaluated within the framework of globalization models.

Key words: Archaic Period, Sanctuary, Mediterranean, Ionia, Globalization

Kutsal alanlar, özellikle de Arkaik Dönem kutsal alanları arkeologların en eski araştırma alanlarından birisini oluştururlar. Özellikle şöhretli kutsal alanların kazılması, klasik arkeolojinin erken dönemlerinin en tercih ettiği projelerin başında gelmektedir 19. yüzyıla tarihlenen en büyük kazı projelerinin arasında ilk olarak 1829’da kazılan ama özellikle 1875’ten itibaren Alman ekiplerin düzenli çalışmaları başlattığı Olympia Zeus kutsal alanı ve yine ilk kez 1838’de kazılan ama 1891’den itibaren Fransız ekiplerin düzenli kazı yaptığı Delphoi Apollon kutsal alanı önemli bir yer tutmaktadır (Dyson 2006: 76-85). Bu bağlamda Türkiye topraklarında yapılan ilk arkeolojik kazının hedefinin Ephesos Artemis tapınağı olması da tesadüf değildir ve alandaki çalışmaların tarihi 1869’a kadar gitmektedir ve buradaki erken dönem İngiliz kazılarında sonra 1895’ten itibaren Avusturya kazıları başlatılmıştır. Benzer bir şekilde Didyma Apollon alanı 1858’de İngiliz, 1872’de Fransızların kazı çalışmasına sahne olduktan sonra 1905’te Almanlar tarafından düzenli olarak kazılmaya başlanmıştır (Şar İşbilen 2017: 313-316).

Arkeoloji ve Kutsal Alanlar

Kısaca genellemek gerekirse bu ilk çalışmaların özünde kutsal alanları ortaya çıkarmaya, özellikle de buralarda olması beklenen anıtsal mimari ve heykeltıraşlık örneklerini belgeleyip yayınlamaya yönelik olarak tasarlandıklarını söylemek mümkündür. Bu durum mevcut yayınlarda net bir şekilde ortaya çıkmaktadır ve bu alanlarda tespit edilen tapınak yapılarının ayrıntılı monografileri yanı sıra heykel, çanak çömlek vs. gibi farklı malzeme gruplarının tipolojik katalogları en sık rastlanan bilimsel yayın biçimidir. Bu yayın planlamasında ön plana çıkan bakış açısının geleneksel sanat tarihi kavramlarından çok esinlendiği söylenebilir. Dolayısıyla teorik bakışın özünü ortaya çıkarılan anıtsal eserlerin bir sanat/tasarım ürünü olarak değerlendirilmesi oluşturur. Bu değerlendirme bir yandan bu sanat eserlerinin yaratılış sürecini etkileyen kültürlerin anlaşılmasını, diğer yandan da varlığı bilinen önemli sanatçıların tasarım sürecine etkisinin analizini içermektedir. Buna karşılık bu “değerli” nesnelerin bağlı bulundukları toplum nezdinde taşıdıkları sembolik anlamların ve sosyal fonksiyonlarının çoğu zaman göz ardı edildiği söylenebilir. Bu durumun araştırma pratiğine taşınan bir diğer olumsuz sonucu ise, görece olarak “önemsiz” kabul edilen buluntuların arka plana atılmasıdır, hatta ritüellerin çok önemli bir parçasını oluşturan sunu pratikleri ve kurban törenleri ile ilgili bilgi veren ucuz malzemeden üretilmiş nesneler veya kemik kalıntıların toplanıp, değerlendirilmeye başlamasının sıklıkla çok gecikmiş bir uygulama olduğu gözlenebilir. Bu eski teorik yaklaşımın bir sonucu olarak, kontekstlerin inanç pratiğinin nasıl şekillendiğini anlamak amacıyla bütüncül olarak değerlendirildiği, bugün ritüeller arkeolojisi olarak tanımladığımız türden yayınlar çok daha nadirdir ve erken dönem araştırma stratejilerinin bir sonucu olarak arkeolojik

araştırmaların gerçekleştirildiği kutsal alanların farklı dönem kontekstlerini bütüncül olarak kavramak kolay değildir. Bu geleneksel araştırma biçiminin bugün bile Klasik Arkeoloji disiplini içerisinde bir ağırlığı bulunmaktadır ve klasik arkeologların taksonomi ve tipoloji ağırlıklı yayınları eleştirilmeye devam etmektedir (Snodgrass 2012).

Yine de bu durumun 1960-70’lerden itibaren, bir yandan Paris Okulu’nun yapısalci/antropolojik yaklaşımları etkisiyle, bir yandan da Yeni Arkeoloji kuramının kültürleri birer sistem olarak gören yaklaşımını benimseyen klasik arkeologların buluntuları bu sistemlere ait bilgiler ve özellikle değişimlerin kanıtları olarak yorumlamaya başlamaları ile değişmeye başladığı da görülmektedir. Bu değişiminin bir uzantısı olarak, dilbilimcilerin göstergebilim çalışmalarından da etkilenen arkeologların, ellerindeki materyal kültür ürünlerini “okumak” fikrini gittikçe benimseyerek bu yeni fikirleri kabul ettikleri gözlemlenebilir (Morris 1993: 25). Bu değişimine paralel olarak arkeoloji pratiğinde görülen bir yenilik, arkeolojik belgelemenin düzeyinin giderek artması ve stratigrafi kadar kontekstin de arkeolojik kayıta çok önemli bir parçasına dönüşmesidir. Bağlama verilen önem, nesnelerin yatay düzlemde birbirleri ile ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamış, arkeolojik belgelemenin düzeyinin yükselmesi ise daha önce bu kayıtların bir parçası olmayan kemik, bitki kalıntıları gibi arkeolojik izlerin de araştırma sürecine dahil edilmesini sağlamıştır. Yenilenen teorik bakış aynı zamanda yerleşim sistemlerinin çevreleri ile bir bütün olarak algılanması gerektiğini de önermektedir ve bu önermenin sonucu olarak kent merkezleri odaklanmış arkeolojik kazıların yanı sıra çevreden gelen verileri sistematik olarak toplamayı amaçlayan yüzey araştırmaları da bilimsel araştırma pratiğinin önemli bir parçasına dönüşmüştür (Blakely 2014). Ritüellerle ilişkili bütün bu ipuçlarının anlaşılıp yorumlanması doğal olarak kutsal alanlardaki dinsel faaliyetlerin doğası ile ilişkili kavrayışımızı geliştirmektedir ve bu kavrayış bir topluma ait inançların kültürel, psikolojik veya sosyal yönleriyle anlaşılması çabalarına yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır (Morris 1993: 15).

Polis Çalışmaları ve Kutsal Alanlar

Kent dışında yer alan anıtsal kutsal alanlar bu yeni perspektif içerisinde, polis bir mekân olarak ortaya çıkışı ile ilgili araştırmaların bir parçasını oluşturmaya başladıkları da gözlemlenebilir. Özellikle Paris’te yayınlanan François de Polignac’ın kitabı *La Naissance de la Cité Grecque*, sadece Fransa’da değil, Anglo-Sakson akademi dünyasında da paradigma değişimine büyük etki etmiş gibi görünmektedir (Polignac 1984). Yeni şekillenen yaklaşıma göre, Hellen Polisi MÖ 8. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan sosyo-politik bir oluşumdur ve kent-devlet en erken dönemlerden itibaren kent uzamının organizasyonu da oluşturmaya başlamıştır. Bu durumda kutsal alanların konumları, kendi coğrafyası ile ilgili kavrayışına uygun olarak polis mekanını organize eden merkezi iktidarın vizyonunu anlama yolu olarak görülmüştür (Polignac 1994: 4). Dolayısıyla Polisin kent merkezi ve kırsalından oluşan, hiyerarşik olarak tanımlanmış bir coğrafyaya sahip olduğu ve bu durumun doğal bir sonucu olarak konumlandırıldıkları düşünülen kutsal alanların, “kent içi” ve “kent dışı” kategorileri altında değerlendirildiği izlenebilmektedir. Görüldüğü gibi kent merkezi bu yapının en tepesinde yer almaktadır ve en baştan itibaren bu konumu belirgindir. Bu bağlamda da “kent dışı” olarak adlandırılmış kutsal alanlar, merkezi otoritenin hüküm sürdüğü, sınırları belirli bir coğrafya içerisinde, kent kimliğinin bir uzantısı olarak merkezle çevre arasındaki ilişkiyi sağlayan noktalar olarak tanımlanırlar. Dolayısıyla en önemsenen, en çok yatırım yapılan kent dışı kutsal alanlar sıklıkla sınır bölgelerindedir ve buralar kent topraklarının sınırlarının tartışmasız işaretleyicileri olarak özellikle seçilmişlerdir. Kent merkezlerini buralara bağlayan kutsal yollar ve bütün halkın, özellikle de hoplit birliklerinin katılımıyla düzenlenen büyük prosesyonlar da

bu bağın altını çizme amaçlıdır (Sourvinou-Inwood 1993: 9; Coldstream 1985: 67). Bu ön kabul nedeniyle de bu alanlarda ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular sıklıkla bağlı bulundukları kentlerin kimliği ile ilişkili, yerel özellikleri ifşa eden nesneler olarak yorumlanmışlardır. Ancak bugün geldiğimiz noktada, sınırları belirli ve bu sınırlar içerisinde kent uzamını inşa etmiş Polis kavramının büyük ölçüde Klasik Dönem kentlerinden esinlendiğini görülmeye başlanmıştır ve kentlerin yaşadığı coğrafyayı sınırları belirli bir araziye dönüştürme sürecinin birkaç yüzyıllık bir süreç sonunda oluştuğunu çok daha fazla ortaya konulmuştur¹. Dolayısıyla da Arkaik Dönem Polisini daha en erken evrelerinden itibaren tanımlı bir coğrafyada kendi uzamını inşa eden ve orada kimliğini sergileyecek aygıtları yaratan politik bilince sahip, soyut bir otorite olarak tanımlamak fikrinin, daha geç dönem kriterlerinin erken döneme uyarlandığı bir teleoloji yaratma riski barındırdığı söylenebilir (Polignac 2006: 205).

Bu bakış açısına karşılık, Arkaik Dönem ile ilgili güncel araştırmaların yapısalcı yaklaşımdan gittikçe uzaklaştıkları ve bu tip kontrol mekanizmalarını deşifre etmeye çalışmak yerine, toplum içerisindeki alternatif sosyal organizasyonlar ve topluluğu oluşturan çeşitli gruplar arasındaki ilişkilerle ilgilendikleri görülebilir (Polignac 2016: 185-186). Elbette bunda bireyin etkisi kavramının arkeoloji gündeminde gittikçe daha çok yer almaya başlamasının etkisi büyüktür. Toplamların belirli modellere indirgenebilecek homojen yapılar olarak görülmemesi, geleneksel arkeolojik kültür kavramının toplulukları anlamak için içerdiği yetersizliklerin anlaşılması ve genel olarak kültürün bağlamla kurduğu ilişkinin çok daha girift ve değişken olduğunun kavranması ile kutsal alanların statik bir coğrafyada mekân işaretçileri olarak tanımlanması gündemden çıkmaya başlamıştır. Bu bağlam içerisinde, Arkaik Polisi bir tür devlet biçimi olarak görmek yerine, bireyler ve toplumsal olan arasında ortak kabullere dayanan bir denge siyasetinin gerçekleştiği bir mekân olarak tanımlamak mümkündür (Duplouy 2006: 292). Bu kontekstte, dinsel aktiviteler toplumun farklı kesimleri arasında uzun süreli anlaşma ve dayanışmayı yaratmak için en önemli parçalardan birisini oluştururlar. Daha az merkezi, hareketli ve başka bölgelerle bağlantı halinde topluluklar fikrinin bu bağlamda ortaya çıkması deniz yoluyla kurulan ilişkilere özel bir önem verilmeye başlanmasına da yol açmıştır.

“Akdenizleşme” Ekseninde Gelişen Teoriler

Bu kavramlar etkisinde şekillenen çalışmalar kısaca Akdenizleşme başlığı altında değerlendirilebilir. 2000’li yılların başından itibaren, özellikle *The Corrupting Sea* (Horden ve Purcell 2000) kitabının gördüğü büyük ilgiyle de ilişkilendirilebilecek bu yeni bakış açısı, Yeni-Braudel’ci diyebileceğimiz bir perspektif ile Akdeniz dünyasının farklı halkları arasında deniz yolları üzerinden kurulan bağlantılar vasıtasıyla şekillenen toplumsal davranışların izini sürmektedir. Bu bağlamda öncelikle bağlantıda olma (connectivity) kavramının altı çizilmelidir. Bu kavrama göre Akdeniz çevresi mikro-bölgeler şeklinde oluşmuştur ve bütün bu küçük bölgeler deniz yolu vasıtasıyla birbirleriyle devamlı ilişki halindedirler (Horden ve Purcell, 2000: 160-172). Dolayısıyla deniz vasıtasıyla sağlanan hareketlilik ve yerel ekonomiler arasındaki devamlılık gösteren etkileşim Akdeniz çevresindeki halkların ortak özelliğidir (Etienne, 2006: 746). Akdeniz dünyasının MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda özellikle daha “dinamik” olduğu da gözlemlenebilir ve bu dönemde Hellen Dünyası “Akdenizleşme” olarak tanımlanabilecek şekilde bu dinamik coğrafyanın bir parçası haline gelmiştir (Morris 2005: 43-44).

Bu bağlamda kutsal alanlar da artık sadece yerel düzeyde yorumlanmanın ötesinde, Akdeniz ölçeğinde kurulan yeni bağlantıların deşifre edileceği yerler olarak tanımlanmaya başlamıştır.

¹ Malkin 1996: 79-80; Sourvinou-Inwood 1993: 8; ayrıca bakınız Morgan-Coulton 1997: 110.

Bu kapsamda, kutsal alanların da kent uzamının pasif bir parçası olarak tanımlanmaktan çıkıp, bu tip ilişki ağları içerisinde analiz edilmeye başlandıkları ve “kent içi” ve “kent dışı” gibi kategorilerin işlevlerini büyük ölçüde kaybettikleri görülmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak, aşağıda daha detaylı olarak bahsedilecek olan ve bu dönem kutsal alanlarda bol miktarda sunuldukları gözlemlenen “ithal” nesnelere de özel bir önem verildiği de gözlemlenebilir. Kutsal alanlarda ele geçen ve büyük bir kısmı Doğu Akdeniz kökenli nesneler, bir yandan bu bölgelerle Hellen dünyası arasında düzenli ilişkilerin varlığını, diğer yandan da ritüellerin gerçekleştirilebilmesi için bazı ithal nesnelere duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır (Foxhall 1998: 306-307). Dolayısıyla kutsal alanlarda ele geçen çok sayıda “oryantal” nesneyi bağlantıda olmanın gittikçe artan öneminin bir kanıtı olarak yorumlamak mümkündür. Yine de bu bakış açısının da bünyesinde problemler taşıdığı ve Akdeniz’i kültürel olarak homojen bir bölge olarak tanımlama eğiliminde olduğunu da belirtmek gereklidir². Deniz yollarıyla iletişimin artan önemini yadsımak mümkün olmasa da bunun her yer ve zamanda aynı etkiye sahip olduğunu iddia etmek tartışmaya açıktır³.

Öne çıkan bir diğer araştırma biçimi, ağ bağlantıları (network) ile ilgili çalışmalardır ve sosyologların geliştirdikleri ağ bağlantısı analizlerinin arkeolojide kullanımı, ilk bakışta birbirleriyle ilişkisiz gibi görünen pek çok farklı veriyi ilişkilendirip yorumlamayı mümkün kılmaktadır (Knappett 2013: 9; Brughmans vd. 2016: 7). Bu analiz biçiminin en büyük avantajı, hiyerarşik olmayan ve yerelin çok ötesinde yaygın ilişkiler ağı üzerinden organize olmuş, merkezler değil bağlantı noktaları üzerinden kimliklerini tanımlayan topluluklar üzerinden düşünmeyi ön plana çıkarmasıdır. Hellen dünyası özelinde, önemli kent dışı kutsal alanların belirli grupların belirli bir merkeze dahil olmadan çok geniş bir coğrafyada birbirleriyle kurdukları bağlantılarda kilit rol üstlenen bağlantı noktaları olarak tanımlandıkları ve farklı ağlara bağlı kimliklerin oluşumuna büyük katkıda bulundukları da söylenebilmektedir (Malkin 2011: 18). Mevcut Arkaik Dönem çalışmaları içerisinde ağ bağlantıları ilgili araştırmalara bakarsak aslında ağ bağlantısı kavramının sıklıkla bağlantıda olma kavramıyla yakın ilişkide olduğunu görebiliriz (Knappett 2013: 3). Kutsal alanları sadece kent arazisinin bir parçası olarak düşünmek yerine farklı kimliklerle ilişkili grupların buluşma noktası olarak şekillenen ağların ortasına yerleştirmek çok önemli yeni analizlerin geliştirilebilmesine fırsat yaratmıştır (Scheid-Polignac 2010: 429; Malkin 2011: 18). Yine de bu kavrama çok fazla anlam yüklemenin, genel bir nosyon içerisinde kalarak zaman ve mekanla kurulan ilişkinin kırılmasına yol açabileceği eleştirisi de dile getirilmiştir (Polignac 2016: 187).

Bu düşünme biçiminin uzantısı, kutsal alanların Arkaik Dönem dünyasında gözlemlediğimiz şekilde yeni oluşan bir topluluk içerisindeki alt gruplar tarafından sosyal prestij kazanımı için kullanıldıkları fikridir. Bu bağlamda, bir takım deniz aşırı veya başka coğrafyalarla ilişkilerin altını çizen ve yerel mekânsal ilişkilerin çok ötesine geçen referanslar kullanmanın toplumsal tanınırlık elde etme ve yeni oluşan bir topluluk içerisinde elit olarak tanınmaya katkısının anlaşılması ön plana çıkar (Eren 2018: 153-154). Bir topluluğun parçası olabilme sürecini, birey ve grupların sosyal performanslarıyla ilişkili olarak değerlendirmeyi düşünmeyi gerektiren bu perspektif içerisinde, materyal kültürü sosyal tanınırlık arayışı bağlamında değerlendirmenin özel bir önemi vardır (Duplouy 2018: 251). Karışık gruplar içinde nesnelere yüklenebilen farklı “anlamlar” günlük hayatta tekrarlanan pratiklerle şekillenmektedir, bu bağlamda birey ve grup kimlikleri sıklıkla “farklı” olmak üzerinden şekillenebilir (Hodos 2020: 20-21, 25). Kutsal

² Harris 2005: 1-42, Harris bu tip çok kapsayıcı yorum ve teorilerin Anglo-Sakson dünya akademisyenlerinin Marksist analizlere alternatif oluşturma çabalarıyla ilişkili olduğunu düşünmektedir.

³ Bu tip farklı çalışmaların içerikleri ve problemleri ile ilgili detaylı bir analiz için bakınız Etienne 2010: 3-26.

alanlar Arkaik Dönemin biricik kamusal alanları olmaları vasfıyla, toplum içerisindeki farklı grupların rekabetlerini sergilemek için en önemli alanları oluştururlar ve anlaşılan bu rekabet içerisinde Akdeniz ölçeğinde bağlantıları sergilemenin özel bir getirisi bulunmaktadır.

Bütün bu yeni perspektiflere eklenen son bir tanesi, küreselleşme ile ilgili çalışmaların arkeoloji çalışmalarına adaptasyonudur. Elbette küreselleşmenin pek çok farklı tanımı vardır ama bu kavram Antik Çağ çalışmalarına uyarlandığında genelde kompleks bir bağlantıda olma (*connectivity*) halini tanımlamak için kullanılmaktadır. Yani insanlar, ticari ürünler ve türlü çeşit bilginin kültürel ve coğrafi sınırların çok ötesinde dolaşımda olması sayesinde oluşan ortak bir kültürel oluşumu anlamaya çalışmak ana fikri oluşturur. Bu manada, bağlantıda olma hali ile artan sosyal farkındalık olarak yorumlamak da mümkündür. Özellikle de Akdeniz dünyası çalışmaları küreselleşme çalışmalarıyla yakından ilişkilidir çünkü Akdeniz çevresindeki halkların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin gelişiminin, günümüzde yerel, bölgesel ve tırnak içerisinde küresel bağlantıların oluşumu süreçleriyle yakından benzerlik gösterdiği görülmektedir. Yerel ölçekte tanımlanmış bir coğrafyanın sınırları dışına çıkıp, geniş bir coğrafyadan gelen etkilerin yerele uyarlanması üzerine düşünmek bölgesellikten çıkmayı sağlamakta ve farklı zaman ve mekanlarla kurulan ilişkinin, yerelleşme ilişkisine vurgu yapılarak yorumlanmasını mümkün kılmaktadır (Hodos 2020: 26-27). Küreselleşme çalışmaları sabit coğrafya-kültür etkileşimi modelleri yerine, mekân ve kültür ilişkisini sorgulayarak süreçsel coğrafyalar fikrini de ortaya koymaktadır (Appadurai 2001: 7-8).

Küreselleşme çalışmalarının bir diğer önemli getirisi, eşbiçimler, ortak standartlar ve benzerlikler yaratmaya küreselleşmenin etkisinin sorgulanmasıdır. Farklılıkların, özellikle de kültürel olanlarının farkına varılması, öğrenilen yeni pratiklere karşı yerelin tanımlanmasını teşvik etmiştir. Bu süreç, hibridizasyon süreci olarak adlandırılır ve sıklıkla mevcut/geleneksel pratiklerin yeni öğrenilen form ve pratiklerle kombine edilerek ifade edilmesini teşvik eder. Bu kavram, Romanizasyon, Hellenizasyon gibi çok kapsayıcı ve hiyerarşik modeller yerine konulabilecek önemli perspektifler sağlamakta ve kabul edilen veya reddedilen form ve pratikler hakkında düşünmeyi sağlamaktadır (Hodos 2019: 3-8). Üstelik globalizasyon ile ilgili çalışmaların da lokalini kendini bu sistemde konumlandırma şeklinin sabit olmadığını ve önce yabancılaşma hissi sonrasında bu boşluğu yeni bir yerel kimlik oluşturarak kapatma şeklinde ilerleyen bir paternin sıklıkla görüldüğünü ve yeni oluşturan kimliğin sıklıkla eski pratik ile yeni gelenin karıştırılması ile oluştuğunu da ortaya koymaktadır. Görüldüğü kadarıyla nesnelerin ve pratiklerin farklı gruplar arasında aktarımı, yerelliği vurgularken zaman ve mekân arasında bağlantı kurmayı mümkün kılmaktadır. Bunun sonucu olarak, dolaşımdaki nesnelerin sıklıkla onları oluşturan kültürel ortamdan bağımsız hale geldiği ve yerel kültürün değerlerine ve ideolojisine göre yeniden tanımlandığı da gözlemlenmektedir.

Küreselleşme teorisi, Arkaik Çağ'da materyal kültürde gözlemlenen bir takım yeni oluşumları geleneksel kültürel etkileşim/dağılım modellerinden farklı olarak değerlendirilmeyi mümkün kılmaktadır. Kavramın bir özelliği olarak, bir yandan büyük genellemeler, bir yandan da lokal analizleri bünyesinde taşıdığı söylenebilir ve bunları birbiriyle ilişkili, daha bütüncül bir perspektiften anlamaya çalışmayı önermektedir. Dolayısıyla küreselleşmenin doğal uzantısı olarak tanımlanan yerelleşmenin kavranması, farklı olmanın temsili için ortak sembolizm/dile özgü nesnelerin yaratım sürecini ve bunun akabinde oluşan yerel “stilleri” de farklı bir perspektiften görmeyi sağlamaktadır. Özellikle kutsal alan buluntularının bu bağlam içinde değerlendirmesi, çeşitli ilişki biçimleri ve bağlantılar üzerinden şekillenen farklı kimliklerin bu

alanların yer seçiminden materyal kültürünün şekillenmesine kadar ne derece etkili olduğunu ortaya koyma potansiyeli göstermektedir.

İonia/Samos ve Küreselleşme

İonia bölgesi, coğrafi konumu ve sosyo-kültürel bağlarının çeşitliliği nedeniyle farklı ağların kesişim noktasında olan bir bölgeye özgü dinamiklerin incelenmesi için ideal alanlarından birisi olarak kabul edilebilir. Bölgenin arkaik kutsal alanlarının bahsettiğimiz teorik değişimler bağlamında bütüncül olarak yeniden incelenmesi elbette bir makale kapsamında mümkün değildir ama uzunca süre “kent dışı” kategorisinde tanımlanmış bölgenin en önemli kutsal alanlarının Arkaik Dönem kontekstlerinin kısa bir incelemesinin yanı sıra, döneminin önemli bir örneği olan Samos Hera kutsal alanının konumu, mimari kalıntıları ve diğer arkeolojik buluntularının daha detaylı bir analizi ile, yukarıda bahsedilen kavramsal değişimin getirdiği yeni perspektifler örneklendirilmeye çalışılacaktır.

İonia Bölgesi’ndeki önemli kutsal alanların sıklıkla denizle ilişkili konumlarda yer aldıkları görülmektedir. Doğal limanların yakınında, denizden erişilebilen kutsal alanlar aslında antik Yunan dünyasının bir özelliği olarak tanımlanabilir ve bu durumu bölge yerleşimleri için genellemek de mümkündür. Bilindiği gibi İonia doğudan batıya doğru uzanan ve adalarla sonlanan bir dağlar, vadiler ve yarımadalar coğrafyasıdır ve bölge kentlerinin hemen hepsinin adeta hinterlandı denizmiş gibi denize uzanan ve iyi bir limana sahip yarımadalar üzerinde biçimlendiği görülebilir (Greaves 2010: 47). Bu durumun doğal bir sonucu olarak, kentlerde yer alan kutsal alanlar sıklıkla denizden bütün görkemleriyle algılanabilecekleri akropol tepelerinin üzerinde veya limanların hemen arkasında yer alan yükseltiler üzerinde konumlanmıştır. Bunun ötesinde, bölgenin Efes Artemision, Samos Heraion ve Khios Apollon Phanai gibi önemli kutsal alanlarının kendi limanları olduğu ve Ege deniz yollarıyla bu limanlar üzerinden özel bir ilişki kurdukları söylenebilir. Ayrıca bazı durumlarda kutsal alanların adeta deniz yolları üzerinde kerteriz noktaları olarak tanımlanabilecek tepelerin üzerinde de konumlandıkları görülmektedir, bu bağlamda en çarpıcı örnekler yakınlarındaki kentlere seyir halinde gemilerin çok uzaktan algılayabileceği noktalarda konumlanmış Miletos Aphrodite ve Khios Emporio Athena tapınaklarıdır (Eren 2016: 15).

Bölgede yer alan Ephesos Artemis, Samos Hera, Miletos Artemis ve Athena, Khios Phanai, Didyma ve Klaros Apollon ve Khios Emporio liman kutsal alanlarında geometrik döneme tarihlenen sunu nesneleri ele geçmiştir. Buna karşılık bu döneme tarihlenen mimari kalıntılar çok daha nadir ve mütevazı ölçülerdedir (Simon 1997: 126). Buluntular arasında en büyük grubu genelde evcil büyükbaş hayvanların betimlendiği pişmiş topraktan heykelcikler oluşturur. Eldeki sınırlı sayıda ve mütevazı karakterli bulgular, bu alanların yakın çevrede yaşayan küçük gruplara açık kutsal yerler olduğunu düşündürür niteliktedir.

Buna karşılık MÖ 7. yüzyıl başından itibaren görülen önemli bir farklılaşma, bir yandan yeni kutsal alanların ortaya çıkışı, diğer yandan da mevcut geometrik dönem kutsal alanlarında görülen değişimdir. Bu değişim sıklıkla yeni teraslar inşası ve her zaman işlevini tanımlamanın mümkün olmadığı yeni yapıların ortaya çıkışıdır (Eren 2015: 321). Özellikle Samos Heraion, Khios Apollon Phanai gibi kutsal alanlarda daha iyi gözlemlediğimiz biçimde bu değişimin bir uzantısı, bu alanlara denizden giriş yapılan kısımlara verilen özel önemdir ve bu alanların adeta hinterlandları denizmiş gibi bir topografik organizasyona sahip oldukları görülebilir. İonia özelinde dikkat çekici bir başka gelişim, Samos Hera ve Ephesos Artemis örneklerinde gördüğümüz şekilde *cella*larının içinde kült heykeli için konulduğu düşünülen kaidelere sahip

ilk tapınakların inşasıdır (Prost vd. 2010: 227). Samos Hera örneğinde içinde bir de heykel kaidesi tespit edilmiş ilk tapınak yapısının MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiğini ve bu yapının MÖ 7. yüzyıl ortasında yenilendiğini söylemek mümkündür⁴.

İonia'da MÖ 7.yüzyıl kutsal alanlarında görülen bir başka önemli değişiklik, sunu objelerinin, en başta da “oryantal” veya “egzotik” olarak tanımlanan ithal örneklerin sayısında görülen büyük artıştır (Eren 2015: 322). Aslında bu dönemde Hellen dünyasının büyük bir kısmında, deniz aşırı ülkelerden gelen her türlü eşyaya yönelik büyük bir talep olduğu gözlenmektedir ve “oryantal” olarak tanımlanan pek çok nesnenin çeşitli kutsal alanlardaki varlığı, Doğu Akdeniz ile Hellenler arasında düzenli ilişkilerin oluştuğunu gösterir niteliktedir. Bu bağlam içerisinde yer alan İonia'nın, Ege denizyolları ile olan ilişkilerini de kullanarak Akdeniz'in dört bir yanından gelen “egzotik” ve “pahalı” nesnelere erişebilme kabiliyetine ulaştığı anlaşılmaktadır. Burada özellikle altı çizilmesi gereken, ritüellerle bağlantılı sunu eylemini yapma biçiminde bir değişiklik görünmemesine rağmen ithal nesnelerin bu eyleme dahil edildiğidir. Dolayısıyla bu nesnelerin varlığını ritüel için gerekli nesnelerin seçimini etkileyen sosyolojik değişimlerle ilişkili olarak yorumlamak mümkündür (Eren 2018: 154). Samos Heraion, Emporio Liman kutsal alanı ve Apollon Phanai, Ephesos Artemision, Miletos Athena ve Aphrodite, Smyrna ve Erythrai Athena, Klaros ve Didyma Apollon kutsal alanları farklı miktar ve tipte ithal nesnelerin sunulduğunu ortaya koymuştur (Resim 1).

Resim 1. İonia'da İthal Sunuların Kutsal Alanlara Dağılımı

⁴ Mallwitz 1981: 623-631; kutsal alandaki heykel kaidelerinin detaylı bir analizi için bakınız Ohly 1953.

Eldeki buluntuların değerlendirilmesi, İonia’da sunu nesnelerin kutsal alanlara dağılımının bir takım “ağlarla” ilişkilendirilebileceğini göstermektedir. Sadece Miletos kutsal alanlarının karşılaştırılması bir incelemesi bile bazı alanlarda Mısır, Kıbrıs ve Rodos kökenli objeler tercih edilirken, bazılarında sadece Kuzey Suriye kökenli eserlerin sunulduğunu ortaya koymaktadır (Eren 2019b: 75-78). Bölge kutsal alanları içerisinde özellikle Samos Hera kutsal alanı, tüm Akdeniz dünyasından gelen değerli nesnelerin sunulması açısından benzersiz bir konuma sahiptir. Daha önce belirtildiği gibi kutsal alanın mekânsal organizasyonu denize dönüktür ve buradaki pek çok sunu objesi denizcilik ve uzak ülkelerle ilişkili gibi gözükmektedir. Özellikle anıtsal sunak ve deniz kıyısı arasındaki bölgede zengin buluntular keşfedilmiştir ve sunu objelerinin yanı sıra, MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen binlerce çanak çömlek parçası, hayvan kemikleri ve demir şişlerle karışmış olarak bu bölgeden gelmektedir (Brize 1997: 128). Samos Heraion’da bu döneme ait en büyük buluntu gruplarından birisini ele geçen yüzlerce oryantal kökenli bronz nesne oluşturur (Jantzen 1972). Silahlar, üç ayaklı kazanlar, koşum takımları, kemerler ve çeşitli heykelcikler kutsal alanın dönemi içinde istisnai zenginliğini gösterir. Bronzların çoğu Mısır kökenlidir ama onların yanı sıra Assur, Babil, Urartu ve Luristan kökenli objelerin varlığı Samos’la bu bölgeler arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra pişmiş toprak ve kalkerden Kıbrıs kökenli heykelcikler (Saint-Pierre 2005: 358-360) ve Yakın Doğu ve Mısır kökenli fildişi objeler de önemli sayıda ele geçmiştir (Brize 1992: 163). Görüldüğü gibi bütün bu veriler, Samos Heraion’un Ege Denizi deniz yolları üzerinde özel bir öneme sahip olduğunu gösterir niteliktedir ve kutsal alan ziyaretçileri uzak/deniz aşırı ülkelere ulaşma kabiliyetlerini sergilemek için özel bir çaba sarf etmişlerdir gibi görünmektedir.

İthal ürünlerin yanı sıra yerel üretim sunu nesneleri de varlıklarını sürdürmüştür ama bunların genel toplamın küçük bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Kısaca özetlemek gerekirse, MÖ 7. yüzyıl ortasından itibaren Kıbrıs üretimi figürinlerin yerel üretimi de etkileyip, kalıp kullanımının öğrenilmesiyle kalitenin arttığı da anlaşılmaktadır ama Kıbrıs üretimleri çok daha büyük sayılarla sunulmaktadır (Schmidt 1968). Tahtadan küçük gemi modelleri bu döneme özgü bir başka grubu oluşturur, kutsal alanda keşfedilmiş 25-30 metre uzunluğunda iki kaide, Hera’ya gerçek gemilerin de sunulduğunu işaret etmektedir (Walter 1990: 83 ve 89). Gemilerin yanı sıra kalkerden küçük ev modelleri ve pişmiş topraktan yapılma narlar da diğer yerel sunu obje gruplarını oluştururlar⁵.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kutsal alanlarda bulunan nesnelerin analizi vasıtasıyla sunuda bulunan kişilerin sosyal stratejilerinin çözümlenmesi artık araştırmaların önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda lüks veya yarı-lüks nesnelerin ritüelde kullanımı, bu ritüelleri “doğru şekilde yapma bilgisi” ile ilişkilendirilmelidir ve uzak yerlerden bu tip nesneleri getirme kapasitesinin sergilenmesi elit kimliğinin şekillenmesi ile yakından ilişkilidir. Akdeniz ölçeğinde kurulan yeni ağlara dahil olmak belli ki İonia özelinde *habitus*’u yeniden şekillendirmiştir ve bu bağlamda kutsal alanlarda ortaya çıkan ithal nesneler, “ticari” aktivitelerin çok ötesinde yeni tip bir kültürel kimliğin şekillenmesi bağlamında değerlendirilmelidir. Yine de Akdeniz’le kurulan ilişkilerin dinsel alandaki etkisinin sınırları olduğu ve yerel kimliklerin bu yeni tip bağlara tepkisinin nüansları olduğu ve hatta bazı durumlarda yerellik lehine bunu tamamen reddettiği de anlaşılmaktadır (Simon 1997).

Buna karşılık MÖ 7. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başından itibaren, bölge kutsal alanlarında yeni düzenlemelerin yapıldığı ve iddialı mimari programların MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru

⁵ Schattner 1990; pişmiş toprak narlar için Brize 1997: 130.

giderek yaygınlaştığı gözlemlenebilir (Resim 2). Özellikle 6. yüzyılın ikinci yarısına çok sayıda anıtsal mermer tapınağın inşası damgasını vurmuştur ve aslında bu tip anıtsal dini mimarinin Hellen dünyası içinde bir İonia özelliği olarak tanımlanabileceği bile söylenebilir (Morgan 1989: 18). Paradoksal olarak, anıtsal mimarinin ortaya çıkışı kutsal alanlardaki adak çeşitliliğini azaltıyor gibi görünmektedir⁶. Anıtsal heykellerin ve yeni figürin serilerinin ortaya çıkışı bu dönüşümün en önemli parçasıdır ve bu durum özellikle yerel atölyelerin üretimini teşvik etmiş görünmektedir. 6. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde özellikle bir kutsal alan için yapılan adak serileri, İonia bölgesinde giderek daha fazla görülmektedir. Yerel atölyelerce üretilen ve yerel sembolizmle bağlantılı “ortak” ikonografiye sahip ürünlerin adak nesnesi olarak tercih edilmesinin kutsal alanlar için çalışan atölyelerin ortaya çıkışını teşvik ettiği düşünülebilir. Anlaşıldığı kadarıyla Akdeniz dünyasıyla bağlantıda geçen uzun bir yüzyıldan sonra, İon kent devletleri daha yerel bir kimlik etrafında yeniden organize olmaktadır. Bu bağlam içerisinde bir önceki yüzyılda kültürel sermayenin özünü teşkil eden ithal nesnelerin artık “başkalık” sembolüne dönüştüğü söylenebilir (Eren 2019a: 21).

Resim 2. İonia’da MÖ 6. Yüzyıla Tarihlenen Tapınak Yapıları

⁶ MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru kutsal alanlardaki adakların sayı ve çeşitliliğindeki istikrarlı düşüş, Güney İtalya ve Sicilya’da da gözlemlenmiştir ve anlaşılan kişisel/dönüştürülmemiş adaklardan seri halde ve ritüel için üretilmiş nesnelere geçişin bu dönemin karakteristik özelliği olduğu düşünülebilir. Bakınız Snodgrass 1989/90: 291-292.

Samos Hera kutsal alanı bu farklılaşmanın en iyi gözlemlenebildiği örneklerden birisini oluşturmaktadır. Alanda gözlemlenen önemli değişimlerden birisi. 6. yüzyıl başında alana denizden girişin iptal edilmesi ve yeni oluşturan ana girişin kutsal alanın doğusunda, burasını Samos kentine bağlayan yolla bağlantılı olarak konumlanmasıdır (Kyrieleis 1993: 130). Buna paralel olarak alanın kuzeyine de yeni bir bina (Nordbau) inşa edilerek temenosun kuzey kısmı da sınırlandırılmıştır (Baumbach 2004: 151). Alanda MÖ 570-550 yılları arasında inşa edilen ilk dipteros en eski anıtsal tapınaklardan birisidir ve mimarları Rhoikos (Herodotos III.60) ve Theodoros’un (Vitruvius VII.1,2) isimleri bilinmektedir. Bu tapınak muhtemelen statik problemlerden dolayı yıkılmıştır. Sonrasında Tiran Polykrates döneminde, yaklaşık MÖ 530 yılından itibaren, yıkılan dipterosun 40 metre batısında daha sağlam bir zemin üzerinde Hellen dünyasının en büyük tapınaklarından birisi olacak yeni bir tapınağın inşasına başlanmıştır (Kienast 1998: 122-124).

Bu yapıların inşasına paralel olarak alanda görülen yeni bir adak türü, mermerden yapılma heykel sunularıdır. Bunların en erkenleri Naksos Nikandre koresine benzeyen üç örnektir ama MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yerel üretim korelerin sunulmaya başladığı anlaşılmaktadır. Kouros heykellerinin en erken örneklerinden ikisini 6. yüzyılın ilk çeyreğinde sunulan ve kutsal alana doğudan girişin yakınında karşılıklı konumlandıkları düşünülen anıtsal boyutlu İshes kourosları oluşturur (Duplouy 2006: 237-239). Bu örnekte elbette asıl çarpıcı olan, heykellerinin hem biçim hem de konum olarak Mısır heykelleriyle benzerlikleridir. Ancak ilginç bir şekilde Mısır benzeri olarak tanımlayabileceğimiz bu değişim, oryantal sunuların ve deniz bağlantılarının en yoğun olduğu dönemin sonlanmasından sonra ortaya çıkmakta ve sunular kentle bağlantılı olarak yeni tanımlanan aksla ilişkili olarak konumlanmaktadır.

Heraion’daki kazılar bu erken örneklerin dışında MÖ 6. yüzyıla tarihlenen bir seri *kouroi* daha ortaya çıkarılmıştır ve bu heykellerin çoğunun MÖ 575 ile 560 arasına tarihlendikleri de görülmektedir (Richter 1970: 76). Bu yeni sunu tiplerine paralel olarak MÖ 6. yüzyılın başından itibaren Samos’ta üreilmeye başlanan ve Kıbrıs’tan ithal heykelciklerin yerine geçen figürinler bir diğer önemli sunu grubunu oluşturur (Brize 1997: 129). Ayrıca 6. yüzyılın ikinci yarısında yoğun olarak sunulan bronz heykelcikler de Samos üretiminin karakteristik özelliklerini taşımaktadır (Rolley 1983: 114-117).

Görüldüğü gibi MÖ 6. yüzyıla damga vuran değişim, ithal sunu geleneğinin yerini yerel atölyelerde üretilen nesnelerin almasıdır. Bu duruma paralel olarak sunu nesnesi çeşitliliğinin azaldığı da gözlenebilmektedir. Anlaşılan bir önceki yüzyılın Akdeniz dünyasıyla bağlantılı olmayı ön plana çıkaran materyal kültürü artık “yerel” kimlikler ekseninde yeniden tanımlanmıştır. Kentlerin anıtsal tapınaklar inşasına yaptıkları yatırım da bu yerel kimlik oluşumunun bir uzantısı olarak değerlendirilebilir (Eren 2019a: 21-22).

Bütün bu değişimi anlamak için küreselleşme teorileri ilginç perspektifler sunmaktadır. Küreselleşmenin en karakteristik özelliklerinden birisi, yerele olan doğrudan veya dolaylı etkisidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi sıklıkla nesneler onları ilk üreten kültürel kontekstten bağımsız olarak yerelin değerleri bağlamında yeniden tanımlanırlar (Hodos 2020: 27-29). Burada ilginç olan, yeni oluşturulan yerel sembolizm biçimlerinin dışarıdan alınıp adapte edilme biçimidir. Bu adaptasyon üzerine derinlemesine düşünmek, daha önce kültürel yayılcı modellerin ve Kolonizasyon, Hellenizasyon gibi hiyerarşik kültürel etki modellerinin tıkanıp bir dönemde materyal kültürün dışarıdan gelen etkileri nasıl içselleştirdiğini anlama

çabasına önemli katkılar sağlama potansiyeline sahiptir. İonia anıtsal taş mimari ve heykeltıraşlığın ortaya çıkışı da bu minvalde Akdeniz dünyası ile kurulan ilişki ile öğrenilen yeni formların tekrar tanımlanıp, yerel ihtiyaçlar doğrultusunda yerel kimliğin ifadesi olarak değerlendirilmelidir⁷.

Resim Listesi

Resim 1. İonia’da İthal Sunuların Kutsal Alanlara Dağılımı (haz. Kenan Eren)

Resim 2. İonia’da MÖ 6. Yüzyıla Tarihlenen Tapınak Yapıları (haz. Kenan Eren)

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Hdt. Herodotos, *Historiae*, The Persian Wars, I-IV. Trans. A. D. Godley. Cambridge, Massachusetts - Londra 1920-2004 (The Loeb Classical Library)

Vitruvius Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev. S. Güven, İstanbul, 1990.

Modern Kaynaklar

- Appadurai 2001 Appadurai, A., “Grassroots, Globalization and the Research Imagination”, Ed. Appadurai, A., *Globalization*, Londra/Durham, 2001, 1-21.
- Baumbach 2004 Baumbach, J. D., *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnesse, Ionia and Western Greece*, Oxford, 2004.
- Beck 2020 Beck, H., *Localism and the Ancient Greek City-State*, Chicago, 2020.
- Blakely 2014 Blakely, S., “Religion, Greek, Archaeology of”, Ed. Smithi C., *Encyclopedia of Global Archaeology*, New York, 2014, 1-14, https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1437.
- Brize 1992 Brize, P., “New Ivories from the Samian Heraion”, Ed. Fitton, J. L., *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, Londra, 1992, 163-172.
- Brize 1997 Brize, P., “Offrandes de l’Epoque Géométrique et Archaïque à l’Héraion de Samos”, Ed. De la Genière, J., *Héra: Images, Espaces, Cultes*, Naples, 1997, 123-139.
- Brughmans vd. 2016 Brughmans, T., Collar, A. ve Coward, F., “Network Perspectives on the Past: Tackling the challenges”, Ed. Brughmans, T., Collar, A. ve Coward, F., *The Connected Past. Challenges to Network Studies in Archaeology and History*, Oxford, 2016, 3-20.
- Coldstream 1985 Coldstream, J. N., “Greek Temples: Why and Where?”, Ed. Easterling P. E ve Muir, J. V., *Greek Religion and Society*. Cambridge, 1985, 67-97.
- Duploux 2006 Duploux, A., *Le Prestige des Elites*, Paris, 2006.
- Duploux 2018 Duploux, A., “Citizenship as Performance”, Ed. Duploux, A. ve Brock, R. W., *Defining Citizenship in Archaic Greece*, Oxford, 2018, 249-274.
- Dyson 2006 Dyson, S. L., *In Pursuit of Ancient Pasts*, New Haven/Londra, 2006.
- Eren 2015 Eren, K., “Ionian Sanctuaries and the Mediterranean World in the Seventh-Century B.C.”, Ed. Militello, P. M. ve Öniç, H., *Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011*, Oxford, 2015, 321-327.

⁷ Beck 2020: 6; Beck bu durumu küreselleşmenin en bilinen özelliklerinden birisi olarak yorumlamaktadır.

- Eren 2016 Eren, K., “Topography of Religion in Ionia in the Archaic Period”, *Cedrus IV*, 2016, 11-29.
- Eren 2018 Eren, K., “Arkaik İonia Kutsal Alanlarında Sosyal Hayatın Sunulara Yansımaları”, Ed. Zunal, O., Polat, Y., Cevizoğlu, H., Gürtekin Demir, G., Polat, G., Günata, G., Doğan Gürbüz, E. ve Pişkin Ayvazoğlu, C., *Epiphaneia. Nuran Şahin’e Armağan Kitabı*, İzmir, 2018, 153-158.
- Eren 2019a Eren, K., “L’intégration du paysage religieuse dans l’espace de la cité: les sanctuaires de l’Ionie entre le 7ème et le 6ème siècle av. J.C.”, *Acta Classica Mediterranea* 2, 2019, 9-28.
- Eren 2019b Eren, K., “Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesneleri Üzerine Değerlendirmeler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 19.3, 2019, 72-84.
- Etienne 2006 Etienne, R., “Compte rendu “W.V. Harris éd. Rethinking the Mediterranean, Oxford University Press, Oxford (2005)”, *Topoi* 14.2, 2006, 743-746.
- Etienne 2010 Etienne, R., “Historiographie, Théories et Concepts”, Ed. Etienne, R., *La Méditerranée au VIIe s. av. J.-C. (Essais d’analyses archéologiques)*, Paris, 2010, 3-26.
- Foxhall 1998 Foxhall, L., “Cargoes of the heart’s desire. The character of trade in the archaic Mediterranean world”, Ed. Fisher, N ve Wees, H. wan, *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, Swansea, 1998, 295-309.
- Greaves 2010 Greaves, A. M., *The Land of Ionia*, West Sussex, 2010.
- Harris 2005 Harris, W. V., “The Mediterranean and Ancient History”, Ed. Harris, W.V., *Rethinking the Mediterranean*, Oxford, 2005, 1-42.
- Hodos 2019 Hodos, T., “Globalization. Some basics. An introduction to the Routledge Handbook of Archaeology and Globalization”, Ed. Hodos, T., *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, New York, 2019, 3-11.
- Hodos 2020 Hodos, T., *The Archaeology of the Mediterranean Iron Age. A Globalising World c.11000-600 BCE*, Cambridge, 2020.
- Horden ve Purcell 2000 Horden, P. ve Purcell, N., *The Corrupting Sea*, Oxford, 2000.
- Jantzen 1972 Jantzen, U., *Agyptische und Orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*, Samos VIII, Bonn, 1972.
- Kienast 1998 Kienast, H. J., “Der Niedergang des Tempels des Theodoros”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 113, 1998, 111-131.
- Knappett 2013 Knappett, C., “Introduction: why networks?”, Ed. Knappett, C., *Network Analysis in Archaeology. New Approaches to Regional Interaction*, Oxford, 2013, 3-16.
- Kyrieleis 1993 Kyrieleis, H., “The Heraion at Samos”, Ed. Marinatos, N. ve Hagg, R., *Greek Sanctuaries New Approaches*, Londra/New York, 1993, 125-153.
- Malkin 1996 Malkin, I., “Territorial Domination and the Greek Sanctuary”, Ed. Hellström, P., *Religion and Power in the Ancient Greek World*, Uppsala, 1996, 75-81.
- Malkin 2011 Malkin, I., *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*, Oxford, 2011.
- Mallwitz 1981 Mallwitz, A., “Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. Und 7. Jahrhundert”, *Archäologischer Anzeiger*, 1981, 599-642.

- Morgan 1989 Morgan, C., "Divination and Society at Delphi and Didyma", *Hermathena* 147, 1989, 17-42.
- Morgan ve Coulton 1997 Morgan, C. ve Coulton, J. J., "The Polis as a Physical Entity", Ed. Hansen, M. H., *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Kopenhagen, 1997, 87-144.
- Morris 1993 Morris, I., "Poetics of Power: The Interpretation of Ritual Action in Archaic Greece", Ed. Dougherty, C. ve Kurke, L., *Cultural Poetics in Archaic Greece*, Cambridge, 1993, 15-45.
- Morris 2005 Morris, I., "Mediterraneanization", Ed. Malkin, I., *Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity*, Londra/New York, 2005, 30-55.
- Ohly 1953 Ohly, D., "Die Göttin und ihre Basis", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 68, 1953, 25-50.
- Polignac 1984 Polignac, F. de, *La Naissance De La Cité Grecque*, Paris, 1984.
- Polignac 1994 Polignac, F. de, "Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Grèce", Ed. Alcock, S. E. ve Osborne, R., *Placing the gods. Sanctuaries and sacred space in ancient Greece*, Oxford, 1994, 3-18.
- Polignac 2006 Polignac, F. de, "Analyse de l'Espace et Urbanisations en Grece Archaique: Quelques Pistes de Recherche Récents", *Revue des Etudes Anciennes* 108, 2006, 203-224.
- Polignac 2016 Polignac, F. de, "Space, Society and Religion: A Short Retrospective and Perspective Note", Ed. Bintliff, J. L. ve Rutter, K., *The Archaeology of Greece and Rome. Studies in Honour of Anthony Snodgrass*, Edinburgh, 2016, 183-191.
- Prost vd. 2010 Prost, F., Aurigny, H., Saint-Pierre Hoffmann, C. ve Brisart, T., "Chapitre 6. Sanctuaires et Offrandes en Grèce", Ed. Etienne, R., *La Méditerranée au VIIe s. av. J.-C. (Essais d'analyses archéologiques)*, Paris, 2010, 223-273.
- Richter 1970 Richter, G. M. A., *Kouroi. Archaic Greek Youths, 3. Edition*, Londra/New York, 1970.
- Rolley 1983 Rolley, C., *Les Bronzes Grecs*, Fribourg, 1970.
- Saint-Pierre 2005 Saint-Pierre, C., *Les offrandes orientales dans les sanctuaires du monde grec à l'époque archaïque*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Paris, 2005.
- Schattner 1990 Schattner, T. G., *Griechische Hausmodelle: Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*, Berlin, 1990.
- Scheid ve Polignac 2010 Scheid, J. ve Polignac, F. de, "Qu'est-ce qu'un «paysage religieux» ? Représentations culturelles de l'espace dans les sociétés anciennes", *Revue de l'histoire des religions* 227.4, 2010, 427-434.
- Schmidt 1968 Schmidt, G., *Kyprische Bildwerke aus dem Heraion von Samos*, Samos VII, Bonn, 1968.
- Simon 1997 Simon, C. G., "The Archaeology of Cult in Geometric Greece. Ionian Temples, Altars and Dedications", Ed. Langdon, S., *New Light on a Dark Age*, Columbia, 1997, 125-143.
- Snodgrass 1989/90 Snodgrass, A. M., "The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries", *Scienze dell'Antichità: Storia Archeologica Antropologia* 3-4, 1989/90, 287-294.

- Snodgrass 2012 Snodgrass, A. M., “Greek Archaeology”, Ed. Alcock, S. ve Osborne, R., *Classical Archaeology*. New Jersey, 2012, 13-29.
- Sourvinou-Inwood 1993 Sourvinou-Inwood, C., “Early Sanctuaries, the eight century and ritual space: fragments of a discourse”, Ed. Marinatos, N. ve Hagg, R., *Greek Sanctuaries. New Approaches*, Londra/New York, 1993, 1-17.
- Şar İşbilen 2017 Şar İşbilen, E., “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Eski Eserlere Yaklaşım ve Anadolu’da Yapılan Arkeolojik Kazılar”, *Mediterranean Journal of Humanities*, 7.2, 2017, 307-322.
- Walter 1990 Walter, H., *Das Griechische Heiligtum dargestellt am Heraion von Samos*, Stuttgart, 1990.